

El *sōfēr* i el *mazkīr*: qui fa prendre el vol a les paraules i qui les fa romandre?*

Mariona Ginebra PÉREZ FERRER

Universitat de Barcelona. ORCID: 0000-0002-4974-5527

Rebut: 09.11.2022 — Acceptat: 08.03.2023

Resum. Els oficis i càrrecs, plasmats en multitud de testimonis extrabíblics epigràfics, ens permeten conèixer la vida quotidiana i administrativa de l'antic Pròxim Orient. Alhora, el text bíblic dona suport a algunes d'aquestes ocupacions o títols reials. En són un exemple el *sōfēr* i el *mazkīr*, dos oficis que, per la seva proximitat bíblica, sempre han estat considerats anàlegs. D'aquesta manera, és cabdal desgranar els oficis a través de la seva lectura sincrònica amb les altres administracions poderoses del Llevant i, així, comprovar-ne les possibles proximitats històriques.

Paraules clau: oficis antics, escriba, herald, segells hebreus, segells ammonites, segells moabites, *bullae*, semàntica lèxica, traducció de la Bíblia

The *sōfēr* and the *mazkīr*: Who gave words wings and who ensured they were not lost on the breeze?

Abstract. Knowledge of trades from extra-biblical sources allows insights into daily life in the ancient Near East. The Bible, too, provides knowledge about certain

Correspondència: Mariona Ginebra Pérez Ferrer. Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585. ES-08007 Barcelona. UE. Tel.: 00 34 934 035 706. A/e: marionaginebraperez@ub.edu.

* Aquest article sorgeix de la investigació en curs de la tesi doctoral que porta per títol provisional «Inscripcions extrabíbliques hebrees, ammonites i moabites dels períodes del Primer i Segon Temple: oficis, càrrecs i funcionariat. Una anàlisi lingüística i un estudi historico-comparatiu» (Universitat de Barcelona).

jobs or positions connected to royalty. The trades of *sōfēr* and *mazkīr* have always been interrelated due to their biblical proximity; to verify their possible historical proximity, however, they ought to be considered in the context of other powerful administrations in the same region at the time.

Keywords: ancient trades, scribe, herald, Hebrew seals, Ammonite seals, Moabite seals, bullae, lexical semantics, Bible translation

1. Introducció

L'hebreu i altres llengües semítiques molt pròximes, com l'ammonita i el moabita, es troben en testimonis extrabíblics i epigràfics que proporcionen informació sobre la vida quotidiana en l'antic Pròxim Orient. D'aquesta manera, amb els elements extrabíblics podem reconèixer la importància dels càrrecs que configuren els territoris durant els segles VIII-VI aC. Aquest serà el cas que tractarem amb l'ofici de *cronista* o *herald*, que entra en relació amb l'ofici d'*escriba*, també, bíblicament.

Els testimonis extrabíblics són peces que ens proporcionen una perspectiva externa a la Bíblia i que permeten crear reconstruccions arqueològiques en un indret i una temporalitat concrets. Així, trobem els segells i les butlles —el seu producte—, els quals serien emprats d'una forma oficial per a aparenyar empremtes que reconeixen persones precises —amb noms i oficis concrets— en documents o elements oficials. També podem mencionar l'existència dels òstracons, elements ceràmics portadors de comunicacions o de contractes quotidians del dia a dia de les ciutats i dels pobles.

2. Els testimonis extrabíblics de l'escriba i l'herald

L'ofici d'escriba ha ofert més testimonis extrabíblics que el d'herald; així, s'han descobert, en hebreu, diversos segells d'aquest càrrec. Un segell mencionat per Avigad i Sass (1997, p. 57), on podem llegir: «pertanyent a Ga²alyahu, fill d²Adayahu, l'escriba» (לגאליהו בן עדיהו הספר);¹ un altre segell hebreu on llegim: «pertanyent a m²š (Ma²ash?), fill de Manoah, l'escriba» (למאש בן מנח)

1. El seu origen i datació són desconeguts. Actualment, es troba a Jerusalem, a l'Israel Museum (núm. 85.15.25), i aparentment sols el publicà AVIGAD i SASS (1997, p. 57).

הספר) (Avigad i Sass, 1997, p. 57),² i, també, un tercer segell hebreu que diu: «pertanyent a Shallum, fill d'Adoniyah[u?], l'escriba [?]» (לשלם בן אדניה[ו?]) (הספר[?]).³

Hi ha dos segells ammonites, un dels quals està disposat al Bible Lands Museum (núm. 1810), on llegim: «pertanyent a *hṭy*, escriba de ²*dndl*/²*dndb*» (לחטי ספר אדנד/אדנדב).⁴ Aquest segell ens presenta el personatge *hṭy* com l'escriba d'algú concret, en aquest cas l'escriba de ²*dndl*/²*dndb*; en canvi, l'altre segell ammonita no ho concreta i sols hi llegim: «pertanyent a ¹Eliram, l'escriba» (לאלירם הספר).⁵

També hi ha diversos segells moabites, com el d'«Amoș, l'escriba» (אמץ הספר);⁶ o el mencionat per Avigad i Sass (1997, p. 373), que formula: «pertanyent a Kemoshḥasid, l'escriba» (לכמשחסד הספר).⁷ N'hi ha dos al mateix volum d'Heltzer (1999, p. 216), «pertanyent a Yakal, (l')escriba» (ליכל ספר)⁸ i «pertanyent a 'Iram (o ¹Ayram), l'escriba» (לאירם הספר).⁹ Un altre segell moabita és el citat per Avigad i Sass (1997, p. 374), on podem llegir: «pertanyent a

2. Veg. AVIGAD i SASS, 1997, p. 57, però, també HERR, 1978, p. 130; BORDREUIL, 1986a, p. 51; BORDREUIL, 1975; VSE núm. 345). L'origen és desconegut, però data del 700 aC aproximadament. Actualment, es troba a París, a la Biblioteca Nacional, al Cabinet des Médailles (núm. 1970.428).

3. No coneixem el seu lloc actual, però sí que sabem que fou, suposadament, originari de Jerusalem i que estava, en un primer moment, a la Col·lecció Raffaeli. Data, també, del 700 aC aproximadament (AVIGAD i SASS, 1997, p. 58; VSE núm. 75; DIRINGER, 1934, p. 75; PILCHER, 1919).

4. El que sorprèn d'aquest segell és que, sent un segell d'un escriba, estigui gravat de forma tan maldestra. Veg. AVIGAD i SASS, 1997, p. 323; BORDREUIL, 1992, p. 178-179; AUFRECHT, 1989, p. 139; LEMAIRE, 1986, núm. 10.

5. Veg. HELTZER, 1999, p. 214; DEUTSCH i HELTZER, 1997, núm. 106, i data del segle VII aC.

6. Veg. AVIGAD i SASS, 1997, p. 373; HERR, 1978, p. 154; Sayce, 1887, p. 193; DIRINGER, 1934, p. 74; GALLING, 1941, p. 122; NAVEH, 1966, p. 29, nota 24; HESTRIN *et al.*, 1972, p. 16; VATTIONI, 1969, p. 74; Hestrin i DAYAGI-MENDELS, 1979, p. 1; TIMM, 1989, núm. 11. Aquest primer segell moabita fou comprat al Caire el 1886 i, actualment, és a l'Israel Museum, a Jerusalem (núm. 71.65.177). A la major part de la bibliografia el fan datar del segle VIII aC, menys HERR (1978, p. 154), que proposa, per a la datació del segell, la primera meitat del segle VII aC.

7. Veg. AVIGAD i SASS, 1997, p. 373; BORDREUIL, 1992, fig. 35; NAAG Cat. 7, 1991, núm. 23. Està, a hores d'ara, a Londres, a la Col·lecció Shlomo Moussaieff.

8. Veg. HELTZER, 1999, p. 216; DEUTSCH i LEMAIRE, 2000, núm. 189.

9. Veg. DEUTSCH i LEMAIRE (2000, núm. 191), els quals afirmen que pot datar-se a la segona meitat del segle VIII aC.

Kemosh'am, (fill de) Kemosh'el, l'escriba» (לכמשעם כמשאל הספר).¹⁰ Pel que fa a les butlles, n'hi ha una de moabita incompleta, que cita Avigad i Sass (1997, p. 373) i en la qual llegim: «pertanyent a Kemosh'az, l'escriba» (כמשעז (הספר)).¹¹

Pel que fa a la continuïtat del càrrec, sortint de la temporalitat que abracem del segle VIII al VI aC, podem dir que existeix una butlla de l'època persa (550-333 aC) de «Yirmi, l'escriba». Aquesta butlla, curiosament, és escrita en escriptura aramea, però en llengua hebrea (הספר) (veg. Avigad, 1986, p. 29; Avigad, 1976, p. 7). D'altra banda, també hi ha dos ossaris hebreus o arameus més tardans (I aC - I dC). En un d'aquests dos hi podem llegir: «ossari de Yehosef fill de Hānania, l'escriba» (יהוסף בר חנניה הספר) (veg. CIIP, 2010, vol. 1, p. 128); i, en l'altre, de dues cares, hi llegim: a) «Yehuda fill d'El'azar, l'escriba», b) «Yehuda l'escriba» (a) יהודה בר אלעזר הסופר, b) יהודה הספר)¹² (veg. CIIP, 2010, vol. 1, p. 273).

Hi ha dues butlles hebrees que presenten la inscripció «pertanyent a Berekyahu, fill de Neriyahu, l'escriba».¹³ Emperò, alguns estudiosos actuals, com Goren i Arie (2014, p. 157), conclouen que són falsificacions; i que, sent creacions modernes, reflecteixen una sèrie de conceptes equivocats, anacronismes i errors tecnològics. Finalment, hi ha l'anomenat Òstracon d'Ophel, datat del segle VII aC, que, tot i la seva dificultat de lectura, podria contenir una menció d'aquest càrrec a la vuitena línia.¹⁴

10. Fou comprat al Líban i, en l'actualitat, és a l'Israel Museum (núm. 71.46.106). Veg. HERR (1978, p. 156); REIFENBERG (1946, p. 45-46); REIFENBERG (1950, p. 28); TIMM (1989, núm. 3); VATTIONI (1969, p. 371); HESTRIN *et al.* (1972, p. 17); VSE núm. 113 i HESTRIN i DAYAGI-MENDELS (1979, p. 2), que afirmen que data del 700 aC.

11. Fou comprada el 1982 i es troba a la Col·lecció Arnold Spaer. AVIGAD (1992) ja havia citat aquesta butlla en un article monogràfic escrit en hebreu.

12. Segons SALDARINI (1988) i SCHAMS (1998), no es pot descartar que *hsopr* sigui un cognom, en la línia dels 'fills d'Hasoferet' (veg. CIIP, 2010, vol. 1, p. 273). Ambdós es troben actualment a la Universitat de Haifa (IAA inv. núm. 1989-2827); es descobriren al mont Scopus, en el vessant oest, i se'ls va fer una autòpsia el 1987.

13. Una és mencionada per AVIGAD i SASS (1997, p. 175) i estava disposada, en primer terme, a Jerusalem, a l'Israel Museum (núm. 76.22.2299), i després a Londres, a la Col·lecció Shlomo Moussaieff. I l'altra fou trobada l'any 1996, al mercat d'antiguitats, amb una inscripció idèntica aparentment estampada amb el mateix segell que la primera, exemplar que es conserva ara a la Col·lecció Shlomo Moussaieff de Londres (veg. GOREN i ARIE, 2014, p. 148).

14. Segons LEMAIRE (1977, p. 240), al final de la línia 8 d'aquesta peça s'hauria de llegir «h(spr)», però tot plegat és una conjectura, atès que la part final de la línia no es conserva en bones condicions. Fou descobert el 1924 per Duncan, sota una excavació no estratificada si-

El càrrec de ספר (*sōfēr* ‘escriba’) està relacionat amb el càrrec de מזכיר (*mazkīr* ‘recordador’, ‘cronista’, ‘herald’, ‘pregoner’). Aquest últim té una traducció poc clara. La historiografia ha relacionat àmpliament aquests dos càrrecs —*sōfēr* i *mazkīr*—, atès que són de faicó important: alts funcionaris de l'imperi. Afirma Begrich (1941, p. 3) que els seus deures haurien estat relacionats amb l'àmbit del Govern i de l'Administració.

Els testimonis extrabíblics de *mazkīr* són molt més reduïts; trobem un segell moabita on llegim: «pertanyent a Paltī, fill de mʾš (Maʾash?), el *mazkīr*» (לפלטי בן מאש המזכר).¹⁵ El nom mʾš (מאש) és present en un dels susdits testimonis dels escribes. També existeixen dues butlles idèntiques on llegim: «pertanyent a Yirmiyahu, el *mazkīr*, servent d'ʾAḥaz» (לְיִרְמְיָהוּ הַמְזַכֵּר עֶבֶד אֲחָז).¹⁶ D'aquesta manera, s'observa que els testimonis extrabíblics del terme *mazkīr* són molt més limitats que els del terme *sōfēr*.

3. Contactes sincrònics de l'ofici d'escriba en l'antic Pròxim Orient

En intentar parlar de les relacions entre els oficis o càrrecs, no podem deixar de mencionar els vívids contactes entre els diferents pobles de l'antic Pròxim Orient. En aquest cas, sabem que els territoris d'Israel i de Judà tenien contactes actius amb Egipte. Així, el secretari reial —ספר— sembla ser un ‘escriptor’ o ‘secretari’. Aquest és un terme que podem relacionar amb el títol egipci *sš* ‘secretari’ (veg. CDME, 1991, p. 262; Ward, 1982, p. 156),¹⁷ el qual devia ser conegut per la cultura preisraelita cananea. Tanmateix, això no demostra que hi hagi un manlleu de termes específics per a l'Administració, com exposarem a continuació.

tuada al mont Scopus, en el pendent oest. Actualment, es troba en la Universitat de Haifa. Els últims estudis no proposen la lectura amb el càrrec que ens ocupa (veg. FAIGENBAUM-GOLOVIN *et al.*, 2015, p. 134).

15. Veg. AVIGAD i SASS, 1997, p. 374; HADAD, 1984, p. 1-11; ABU TALEB, 1985; ZAYADINE, 1985; BORDREUIL, 1986*b*, núm. 170; TIMM, 1989, núm. 22; LEMAIRE, 1993, p. 2-3. Data de finals del segle VIII aC i fou descobert en l'excavació d'una tomba a Umm Udheinah, prop d'Amman. Actualment, es troba al Museu Arqueològic d'Amman (núm. J. 14653).

16. Veg. DEUTSCH, 2003*a*, p. 53; DEUTSCH, 2003*b*, p. 29 i 46.

17. Uns exemples primerencs del terme són els de l'estela funerària d'Edimburg A.1951.344, I, 3; II, 17; III, 23, 25, 26, 27 (veg. TEODORO, 2018, p. 274-276).

Algunes primeres teories, com les de Tryggve Mettinger, relacionaren la titulació hebrea amb un préstec de l'egipci (veg. Mettinger, 1971, p. 29). Si girarem la vista enrere, el nom *Israel* estava mencionat, ja al segle XIII aC, a l'estela de Merneptah (veg. Miller, 2004, p. 55), fet que ens permet veure la primerenca coneixença d'aquest mot a Egipte. Igualment, la connotació del mot en aquesta estela sembla fer referència a una possible *agrupació* amb aquest nom, però en cap cas no dona lloc a l'existència d'una societat o d'un grup socialment establert. Així doncs, que sabessin de l'existència d'aquest nom no garanteix cap contacte administratiu amb un, encara no establert, *poble*. Més endavant, a l'època del bronze final i del ferro inicial sí que podem garantir contactes amb Egipte, els quals podem veure a través del comerç. N'és un exemple l'arribada a l'antic Israel dels segells en forma d'escarabats i escarabeus de la cultura egípcia, que tendran noms personals i noves funcions propagandístiques (veg. Boschloos, 2017, p. 160-164).

Un altre exemple és el fet que en hebreu bíblic existeixen termes egipcis, com el mot יִר ('tinta') (Jr 36,18, hàpax legòmenon). Thomas Oden Lambdin (1953, p. 149) havia suggerit que aquest mot podria tractar-se d'un error gràfic, i que el mot al qual volien referir-se seria יִרְי , de l'egipci *rj.t*. També el mot קֶטֶב ('paleta d'escriba') (Ez 9,2, 9,3, 9,11) podria tenir relació directa amb el mot egipci *g'stj*. Igualment, és difícil datar aquests dos préstecs; per aquest motiu, no podem relacionar-los amb seguretat amb la influència egípcia sobre l'Administració israelita.

Les connexions amb Egipte poden notar-se, d'altra banda, mitjançant l'ús de numerals hieràtics dins l'Administració de Judà i Israel; i, també, per l'ús dels pesos egipcis. Mettinger (1971, p. 49) afirma que aquesta evidència podria remuntar-se al Regne Nou, però és poc probable, atès que els fenicis, per la seva banda, desenvoluparen un sistema numeral propi. És cabdal destacar que els primers sistemes de notació numèrica veritable s'havien desenvolupat a Egipte i a Mesopotàmia a finals del iv mil·lenni aC, en el moment del desenvolupament dels sistemes d'escriptura en aquestes regions o, fins i tot, immediatament abans (Chrisomalis, 2004, p. 39).

L'aprofitament dels numerals hieràtics i dels pesos s'ha relacionat amb la influència continuada dels egipcis sobre els israelites en els oficis que tenien relació amb l'escriptura i la comptabilitat. Aquest fet podria portar-nos a pensar que l'ofici de secretari reial devia estar parcialment influenciat pel prototipus egipci.

D'altra banda, alguns estudiosos han asserit la possibilitat que el primer secretari de l'antic Israel hagués estat un egipci (buscant una bona implanta-

ció del càrrec). La Bíblia ens mostra com el rei David feu un nadiu egipci (o, més aviat, una persona de nom egipci: נִשְׁוֹט) primer secretari de la jove monarquia (1Cr 18,16). Els egipcis estaven, durant el Regne Nou, fent serveis exteriors; per aquest motiu es podien trobar treballadors egipcis en administracions no egípcies (Mettinger, 1971, p. 48).

Val a dir que l'aplicació dels mencionats numerals pot mostrar una influència egípcia relativa en l'Administració de l'antic Israel. Encara que aquesta administració desviés la mirada cap al gran imperi amb alguns usatges, això no ens garanteix que forgés la seva Administració a través d'aquell. Així, creiem important afirmar, com també ho fan alguns estudiosos com Redford (1972, p. 141-144), que no cal buscar la influència egípcia per a l'establiment dels funcionaris *secretari* o *escriba*, ja que qualsevol administració pot crear aquests càrrecs de forma intuïtiva. D'aquesta manera, la configuració d'aquest ofici en l'Administració hebrea podria haver nascut basant-se en influències de les administracions adjacents, però des d'una pulsio pròpia de lògiques necessitats. Cal destacar que, encara que el sud de la zona del Llevant fos dominat directament per Egipte —amb la susdita adopció de nombres hieràtics o l'ús de la tinta en inscripcions locals—, l'escrivania local de l'antic Israel es va basar més en la tradició escolar mesopotàmica que no pas en l'egípcia (Schniedewind, 2019, p. 18-19). De la mateixa manera, Demsky (2012) assenyalava que l'estandardització de la classe dels escribes de l'antic Israel, tot i trobar-hi influències mesopotàmiques a més de les egípcies, fou orgànica.

Lipiński (1988, p. 156) sosté que encara que aquest sigui un càrrec bíblic molt conegut, se sap poc sobre les seves activitats i la seva posició social. Així, és partir dels gèneres literaris de la literatura bíblica i de les citacions esporàdiques d'altres escrits que podem dir que aquests escribes no sols eren buròcrates, funcionaris de l'Estat i comptadors, sinó també que eren compiladors d'annals reials, escriptors de cartes estatals, colleccionistes de proverbis i d'altres elements, i que eren autors que difonien la ideologia davídica i la propaganda reial.

En últim lloc, a diferència de Mesopotàmia o Egipte, on els complicats sistemes de signes cuneïformes, jeroglífics o grafemes hieràtics requerien un llarg aprenentatge, la simple escriptura alfabètica utilitzada a Israel i Judà podia aprendre's en poc temps. Això queda confirmat per l'existència d'escribes no professionals, reconeixibles a través de la seva lletra no formal. Encara que un coneixement bàsic d'escriptura era una eina suficient per als escribes ordinaris, l'educació dels alts funcionaris governamentals era una tasca ben diferent (veg. Lipiński, 1988, p. 163-164).

4. Les possibles funcions bíbliques i històriques del *sōfēr* i el *mazkīr*

Les funcions del secretari reial tenien, essencialment, relació amb la idea d'*escriure* i amb la idea de *fer documents*. D'aquesta manera, el *sōfēr* seria el responsable de la correspondència reial. Aquest secretariat reial no seria sols el lloc on els documents oficials eren escrits, sinó, també, el lloc on es guardaven els registres o cròniques de l'Estat. Aquesta doble funció s'havia conegut a través del secretariat d'Amarna (veg. Mettinger, 1971, p. 36), i la possible dualitat entre el *secretari* i el *secretari dels annals* serà molt important per a comprendre les diferències entre els *escribes* i els *heralds* o *recordadors*.

En observar l'ordre de les titulacions a les llistes de Salomó (1Re 4,3), veiem la menció de l'ofici de *sōfēr* prèviament a la de *mazkīr*. Tanmateix, no sabem si aquest fet s'hauria d'entendre com un tractament jeràrquic. Hi llegim: «Elihóref i Ahies, fills de Susà, secretaris; Josafat, fill d'Ahilud, cronista» (1Re 4,3, Bíblia de Montserrat, 1970). Hi ha una correspondència entre les traduccions bíbliques amb el mot *sōfēr*, el qual trobem traduït com a «escriba» o com a «secretari»; i el mot *mazkīr* —més ambigu— el trobem relacionat amb un ofici de «recordador» o de «cronista».

El *mazkīr* es relaciona amb aquests dos càrrecs a causa de la seva arrel verbal hebrea *qal* זָכַר 'recordar'; encara que l'*hifil* de l'arrel no manté aquesta mateixa semàntica, sinó que té el significat d'«esmentar» o «anomenar». Gràcies al sentit semàntic de la forma *qal*, s'ha vinculat aquest ofici amb l'acte de la memòria: el *recordador*, l'*escriptor dels annals* —és a dir, qui fixa els fets del present per a la memòria del futur— o l'*herald* —qui porta un missatge. Igualment, segons Begrich (1941, p. 5), el *mazkīr* faria les funcions d'un herald o pregoner,¹⁸ i no hi ha dubte que era un càrrec de gran rellevància administrativa. D'altra banda, ambdues explicacions sobre el terme *mazkīr* poden ser derivades dels dos significats primaris de l'arrel /z-k-ṭ/ en les llengües semítiques: I. 'anomenar, esmentar', II. 'recordar'.

18. Per girar la mirada, momentàniament, cap a casa, podem destacar que l'ofici de pregoner, actualment perdut, s'havia pogut veure de forma activa a les nostres terres fins fa una sèrie d'anys. Per exemple, en alguns pobles de Mallorca, com a Montuiri, hi trobàvem la figura del saig; i a Catalunya, a Batea, hi havia el pregoner, que recorria els carrers sota el crit: «*se fa saber que...*». Aquest tipus de pregoner de les viles és, doncs, un ofici antic que ens ha precedit fins una mica més enllà de l'era tecnològica i ha desaparegut a grans gambades en els nostres dies. Ja des del grec *kerux* o el *praeco* romà, existia aquesta posició popular, que servia per a oferir informacions al poble des dels atapeïts carrers de la vila. Contràriament, el *mazkīr* bíblic i extrabíblic sembla ser un càrrec cortesà i de relació directa amb la figura reial.

En primer lloc, ‘anomenar, esmentar’ (I) tindria relació amb el traspàs d’informació d’un poble a un altre, d’un dignatari a un altre, d’un dignatari al poble... I, en aquest traspàs d’informació, hi entraven en joc els pregoners o els missatgers. Un pregoner treballava popularment per a estendre la informació al poble, és a dir, existia com a frontissa entre el dignatari i el poble. I aquest mateix ofici podia servir, de forma més elitista, per a les relacions entre els dignataris o per a la comunicació de missatges a les corts: d’aquí podria venir la relació amb l’herald o el missatger.

En segon lloc, ‘recordar’ (II) pot relacionar-se amb el càrrec d’*escriptor dels annals* o amb el *cronista* i pren un significat diferent. La diferència bàsica està en la perspectiva del record. En afirmar que el *mazkīr* era un *cronista*, es connecta més directament amb el càrrec d’escriba. En aquest cas, el càrrec es posicionaria d’una manera passiva amb el *record*: el cronista plasma el present, perquè hi hagi un *record* en el futur. En canvi, si parlem del *pregoner* o del *missatger/herald*, aquest posicionament, amb el *record* o amb l’acció de *recordar* és actiu: el pregoner ha d’emprar, de forma desperta i en present, la seva memòria per a recordar les informacions i, finalment, transmetre-les activament.

Podríem, doncs, enllaçar aquesta dualitat amb el llatí *verba volant, scripta manent*, el qual sembla significar, en un primer moment, que les paraules dites al vent es perden i que les escrites resten perennes. Però, per als romans, aquesta màxima tenia un significat diferent: les paraules voladores, dotades d’ales, arriben pertot; mentre que les escrites estan fixades i no viatgen (veg. Manguel, 2009, p. 73). Així doncs, podem comparar-ho amb els dos vessants de traducció del *mazkīr*, els pregoners estenen les *verba volant* i els escribes d’annals treballen amb les *scripta manent*. Val a dir que no podem acabar de pensar en aquests càrrecs com les dues cares d’una mateixa moneda, ja que els contextos i les funcions d’aquests oficis podien ser ben diferents.

Begrich (1941, p. 17-18) ha relacionat el càrrec amb una mena d’*avisador*, que s’encarregaria de dur a terme serveis directes al rei: dirigir els nobles o manar silenci, entre d’altres. Dit d’una altra manera, seria un càrrec en relació amb l’organització de les cerimònies o recepcions reials. També s’afirma que aquest *missatger* podria ser una mena de diplomàtic que representaria el rei tant en terres foranes —recitant missatges o recollint-los— com en terres pròpies quan aquest estava de viatge o en campanya. Finalment, podria representar una feina de govern que té relació amb el gabinet privat del rei: aportar informes secrets, exercir influència i, també, exercir obligacions més públiques, de comissari o policia. Amb aquests dos vessants que proposa Begrich podem relacionar-hi els dos oficis en què la memòria és un acte, com dèiem, més actiu.

Així, l'aportació d'informes o secrets tindria relació amb el *missatger*, sense que hi hagués d'entrar en joc l'escriptura d'aquestes informacions, sinó més aviat amb el seu traspàs sols oral. Finalment, el *pregoner* podria difondre els propòsits del rei, i el *comissari* o *policia* podria fer complir aquestes lleis o propòsits.

Com hem pogut comprovar més amunt, la definició de l'ofici del *sōfēr* queda molt més perfilada que la del *mazkīr*, el qual és un ofici menys explícit i entenedor.

5. Les traduccions bíbliques del *mazkīr*

En la Bíblia, aquest terme s'empra —en l'accepció d'«ofici»— en nou versicles. A banda del que hem comentat, 1Re 4,3, també trobem el terme a 2Re 18,18, 2Re 18,37, 2Sa 8,16, 2 Sa 20,24, 1Cr 18,15, 2Cr 34,8, Is 36,3 i Is 36,22. Arribats en aquest punt, cal tenir en compte les traduccions bíbliques més importants, com la LXX (Septuaginta), on el títol hebreu מזכיר es tradueix de diferents maneres, com per exemple ἐπὶ τῶν ὑπομνημάτων (2Sa 8, 16): «sobre de les memòries», traducció que té relació amb l'ofici de *cronista*, «qui redacta els annals/memòries»; o τὸν ὑπομνηματογράφον (2Cr 34, 8), directament com «el memorista». El mot ὑπομνηματογράφον, amb el temps, es tornarà un terme tècnic per anomenar el fet de «prendre notes» i deixarà de fer referència a la crònica històrica. En el Targum Jonathan hi podem llegir aquest càrrec, a 1Re 4,3 i a 2Re 18,18, com a: מְמַנָּא עַל דְּכַרְנִיָּא i דְּכַרְנִיָּא עַל מְמַנָּא (lit. 'qui és responsable sobre de les memòries'). En aquests últims casos, l'ofici de plasmar els annals s'assimila a l'ofici del secretari.

Més tardanament, a la Bíblia de Ferrara del 1553, que és una traducció ladinada feta per jueus sefardites que coneixien de primera mà la Bíblia hebrea, trobem —en els versicles 1Re 4,3 i 2Re 18,18— la traducció «coronista» (és a dir, el nostre *cronista*).

A la Bíblia llatina, la Vulgata, la part final del versicle 1Re 4,3 es tradueix: «Ahilud a commentariis», que és una traducció estranya que parteix del Text Masorètic (MT) sense escollir un substantiu o participi i, potser, influenciada pel mot υπομνηματα de la LXX, entès com a 'comentari' o 'tractat'.¹⁹

19. Encara més tardanament, algunes de les bíblies medievals castellanes del segle xv que deriven del text llatí tenen aquest matís. Així, els còdexs I.i.8 (= E8) i I.i.6 (= E6) de la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial (f. 111^v, lín. 13), «sobre los scriuanos de las gestas»

En definitiva, algunes interpretacions derivades directament del text hebreu o arameu presenten el *mazkĭr* com un tipus de funcionari *responsable dels annals o dels 'memoranda'*, i aquesta plasmació dels annals sembla estar relacionada amb la política reial directa.

6. La comparació lingüística dels oficis: orígens lingüístics del càrrec o orígens funcionals del seu ús?

McKane (1965, p. 23-36) comparava el càrrec hebreu de סֹפֵר (*sōfer*) amb el substantiu accadi *šāpiru* 'overseer (in charge of persons, personnel, estates, etc.); 'provincial governor, prefect'; o 'ruler, king, sovereign' (veg. CAD, 1956 i seg., p. 453). L'origen del mot hebreu סוֹפֵר podria, doncs, relacionar-se amb el participi G *šāpiru*, del verb *šapāru* 'to send <a person'; 'to send a word, message, report'; però, també, 'to order, to command, rule' (veg. CAD, 1956 i seg., p. 430). Així, hi hauria una equivalència entre el verb accadi *š-p-r* i l'hebreu *s-p-r*. A la vegada, el mot accadi *šipru* 'commision, report, message', i 'envoy'; 'task'; 'finished product'; 'service'; 'craft'; 'treatment' o, d'altra banda, 'affliction' (veg. CAD, 1956 i seg., p. 73) podria estar vinculat amb el סֹפֵר (*sēfer*) hebreu.

(1Re 4,3); i la General Estoria (f. 114^r, lín. 49-50), «escrivano de los fechos que el fazie» (1Re 4,3). I, també, algunes de les bíblies medievals castellanés del segle xv que deriven del text hebreu, com el manuscrit E3 de la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial (f. 193^v, lín. 1), proposen traduir el càrrec com a *coronista* (1Re 4,3), igual que la Bíblia de Ferrara; així com el manuscrit E19 de la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial (f. 388^v, lín. 16-17), també de l'hebreu. Igualment de l'hebreu, els còdexs E5 i E7 de la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial (f. 164^b, lín. 6-7) suggereixen aquesta traducció: «& josafat fijo de ayhud notario» (1Re 4,3), la qual no abunda en les traduccions consultades, però que cal relacionar plenament amb el *cronista* i amb un vessant de l'ofici més relacionat amb l'escriptura. A més, el còdex Bodleian Canon. Ital. 177 – Oxford (f. 97^r, lín. 5-6) proposa la relació directa amb l'escriba traduïnt: «E lihofe e ahia fijos de sisa E sinada, yosafat fijo de achilud secretario» (1 Re 4,3) —és a dir, relacionant els *sōfer* amb *sinada* i el *mazkĭr* amb *secretario*. Finalment, hi ha dos manuscrits, fets també des de l'hebreu, el manuscrit I.i.4 de la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial (E4) (f. 160^v, lin. 15) i la Bíblia d'Arragel (f. 230 bis^v, lín. 5) que semblen defensar un possible ofici oral amb el terme *relator*; emperò, sembla que aquest mot s'acolliria també a un possible càrrec d'oficina. Ambdues: «Josafati fijo de achilud rrelator» i «iosaphat fijo de achilud rrelator» (1Reis 4,3). Així, les bíblies medievals que empenen el terme *rrelator* no fan palesa l'exclusivitat oral del càrrec. Veg. «Relatores», a DU CANGE *et al.*, *Glossarium*, t. 7, col. 106^b.

El terme **מזכיר** es pot relacionar amb alguns oficis paral·lels. A Egipte existeix el càrrec *wḥm.w* (veg. Ward, 1982, p. 89) ‘herald’, ‘repetidor’ o ‘registrator legal’, que és un participi actiu de l’arrel *wHm* ‘repetir’ o ‘reportar’ (veg. CDME, 1991, p. 82). La base del terme egipci prové, doncs, de la *repetició d’una informació* o de *quelcom reportat*. El terme *wḥm.w* comportaria un matís semblant al del semític oriental, on l’arrel significa ‘recordar’; emperò, les dues accepcions egípcies obrin les portes als dos possibles significats de l’ofici hebreu. En acadí existeix, també, el terme *nāgīru* (veg. CAD, 1956 i seg., p. 115) ‘herald’, ‘high official’. Val a dir que, com que no hi ha cap arrel verbal subjacent a la forma accàdia, no en podem reproduir el calc. D’aquesta manera, no podem defensar en cap moment que el mot acadí o l’egipci remin a favor del terme hebreu. Simplement, podem destacar l’existència similar d’oficis en les susdites cortos, encara que les seves funcions siguin difuses.

Per bé que els oficis acadis *nāgīru* i *šāpīru* no poden relacionar-se, paral·lelament, amb el *sōfēr* i el *mazkīr* sí que podem tenir en compte l’ús de l’acadí com a llengua diplomàtica, que podria haver influït lleugerament en el llenguatge administratiu, tal com demostren les cartes d’Amarna. Igualment, l’acadí occidental pot haver incorporat el significat de ‘recordar’ (*zākaru* B) a través del substrat semític occidental (veg. CAD, 1956 i seg., p. 22).

El verb **ספר** significa, principalment, ‘contar’, no pas ‘escriure’ (**כתב**) (veg. HALOT, 1994, p. 503-504; HELOT, 1907, p. 707); així, doncs, pel que fa a l’ofici del **ספר**, podria derivar, no d’un verb, sinó de la formació denominativa del nom **סִפָּר** ‘document, escrit’, atès que seria una analogia molt pròxima a altres formacions dels termes ocupacionals i titulacions hebrees, que són formacions denominatives. Mettinger (1971, p. 44) afirmava que la titulació **סופר** és una formació denominativa amb el sentit original de ‘qui fa un **סִפָּר** (escrit, document, llista)’.

Ras i curt, el terme **סופר** es podria jutjar, semànticament, de manera diferent que la forma **מזכיר**. Així, el primer mot podria ser denominatiu, format des del substantiu **סִפָּר** —‘escrit, missatge, document’— i no pas des d’un verb, com ho és el terme **מזכיר** —a partir del verb d’arrel **זָכַר**. Val a dir que l’ugarític té l’arrel /spr/ testimoniada àmpliament com a verb i no pas com a substantiu: ‘comptar’, ‘recitar’, ‘escriure’ o ‘calcular’ (veg. DUL, 2003, p. 766). Així doncs, no seria forassenyat poder proposar que el terme hebreu **ספר** sigui, també, deverbal. Aquest testimoni verbal ugarític ens aporta una il·lustració, en el bronze tardà, del càrrec al Llevant (veg. DUL, 2003, p. 766), on ja s’esdevé la relació amb el significat de ‘contar’, ‘relatar’ o, també, ‘enumerar’, que existirà en hebreu bíblic i rabínic (veg. HELOT, 1907, p. 708; Jastrow,

1903, p. 1017). Igualment, en hebreu, les paraules que pertanyen al patró *qa-til* (el qual és el tipus normal del participi actiu de la branca *qal*) tenen sovint un caràcter nominal (ex. כהן ‘sacerdot’ o אויב ‘enemic’). Així, hi ha d’escreix alguna possibilitat d’estar davant d’un títol denominatiu del mot סופר que s’esdevé per la dificultat connectar aquest participi amb la resta de l’arrel *qal*. D’aquesta manera, Koehler i Baumgartner marcaran que l’existència d’aquesta arrel de forma denominativa està en dubte (veg. HALOT, 1994, p. 765-766).

És interessant destacar la possibilitat que els mots ספר i כתב fossin emprats depenent d’un context concret i que l’arrel /spr/ s’acabés fossilitzant en un ús més enfocat en el sector tècnic i professional de l’escrivania.

D’aquesta manera, tenim el càrrec d’escriba (*sōfer*) altament testimoniat extrabíblicament des del segle VIII aC fins a l’I dC. I, també, com a càrrec, està àmpliament testimoniat en les llengües semítiques, en hebreu i arameu bíblic (‘enumerator, muster-officer, secretary, scribe’) (veg. HALOT, 1994, p. 767; HELOT, 1907, p. 708) i rabínic (‘enumerator, muster-officer, secretary, scribe’) (veg. Jastrow, 1903, p. 1017). Així com en accadi (veg. CAD, 1956 i seg., p. 225), en judeoarameu palestí i babilònic (‘teacher, scribe’) (veg. DJPA, 1990, p. 386), en àrab clàssic (veg. AED, 1994, p. 412), i en etiòpic clàssic (*geʿez*) (veg. Leslau, 1987, p. 488).

El càrrec de *mazkīr* és un ofici molt menys testimoniat extrabíblicament, del qual sols trobem peces que daten del segle VIII aC. Sembla que aquest càrrec sols està localitzat com a ‘ofici’ en l’àmbit moabita i hebreu en forma de participi *hifil* (veg. DNWSI, 1995, p. 609), tot i que existeix com a verb en moltes llengües semítiques, com l’ugarític (veg. DUL, 2003, p. 286). En hebreu i en arameu (veg. Jastrow, 1903, p. 399-400) es menciona el verb en l’accepció de ‘recordar, mencionar, celebrar’, així com en judeoarameu palestí i babilònic (veg. DJPA, 1990, p. 176). En accadi, *zākaru(m)*, *sāqaru(m)* I, *zāqaru* II, també ‘pronunciar, anomenar, parlar, jurar’ (veg. AHW, 1985, p. 1503). El significat ‘declarar’, ‘invocar’, ‘proclamar’ o ‘mencionar’ (*zākaru* A) (veg. CAD, 1956 i seg., p. 16) forma part de l’ús de l’accadi mesopotàmic; encara que l’accepció ‘to herald, to announce a Royal message’ pertany sols al neoassiri (veg. CAD, 1956 i seg., p. 20). Cal destacar novament que l’accadi occidental sí que incorporarà el significat de ‘recordar’, a través del substrat semític occidental (*zākaru* B) (veg. CAD, 1956 i seg., p. 22). En antic sudaràbic epigràfic trobam *dkrwn* ‘memorial’ (veg. DOSA, 1982, p. 95); i en àrab clàssic, *dakara* ‘to remember, think, to keep in mind’ (veg. AED, 1994, p. 310). Finalment, en etiòpic clàssic (*geʿez*), *zakara* (*yəzkr*) ‘remember, recol-

lect, be mindful of, mention, remind, bring to memory' (veg. Leslau, 1987, p. 636). Segurament, doncs, aquest segon càrrec seria un substantiu deverbal, derivat des del participi *hifil* del verb *qal* זָכַר.

7. Conclusions

Recapitulant, encara que el *mazkîr* sigui un càrrec menys testimoniats extrabíblicament, devia ser igualment important que el *sôfêr*. Els possibles preséctes de l'egipci a la Bíblia hebrea, així com la presència dels pesos egipcis i dels numerals hieràtics, ens permeten veure la lleugera influència egípcia en l'Administració israelita. Tot i això, i encara que trobem paral·lels d'aquest càrrec en l'antic Pròxim Orient,²⁰ no podem confirmar que aquests oficis siguin manlleus absoluts d'un altre territori, sinó que el seu nom i la seva funció podrien haver begut del substrat d'altres administracions. Segurament, no haurien derivat totalment el seu significat a partir d'una administració territorial concreta: veient la necessitat de la creació d'aquests oficis bàsics per a la generació d'una administració sòlida, haurien cobert la mancança amb les idees d'aquests imperis que els envoltaven. Així com també podrien haver influenciat, a través seu, altres tradicions funcionaries estenent bidireccionalment altres accepcions lingüístiques.

El terme *sôfêr* podria ser tant un ofici denominatiu a partir del susdit substantiu com un ofici deverbal, relacionant-se amb l'arrel /s-p-r/ ugarítica. És cabdal destacar que el terme podria haver-se solidificat com una nomenclatura tècnica, ja que l'especialització lèxica d'algunes formes d'una arrel determi-

20. Vernet (2017, p. 71) ens parla d'un testimoni molt interessant, un memoràndum d'un herald, conservat en els papirs arameus d'Elefantina, escrits per una comunitat jueva que residí en aquesta illa egípcia. En aquest memoràndum, Bagohi, governador persa de Judà, juntament amb Delaia bar Sinuballit, governador de Samaria, concedeix als jueus d'Elefantina el permís tan anhelat per a la reconstrucció del temple, que havia estat destruït pels sacerdots egipcis, així com per a l'ofertament de l'encens. Aquesta notícia ens la conserva el memoràndum (408? aC) de la resposta a Bagohi (TAD A, 4.9), el qual ens ha llegat l'ajut mnemotècnic del missatger que, havent portat a Jerusalem i a Samaria les lletres de Iadania, retornà a Egipte la resposta comuna de Bagohi, governador de Judà, i de Delaia, governador de Samaria. En el text escrit, el missatger va prendre nota de manera gairebé «telegràfica» d'allò que havia d'exposar. Hi podem llegir, a través de la traducció de Vernet: «Memoràndum de Bagohi i Dalaia. Ells van dir-/me: memoràndum. Això hauràs de dir a Egipte / davant d'Aršam» (TAD A, 4.9, 1-3).

nada la podem concebre sense la necessitat de proposar un préstec concret o un denominatiu. El càrrec *mazkīr* no està testimoniats en gaires llengües semítiques, encara que sí que ho està la seva arrel. L'accepció del terme com a 'recordar' apareixerà més tardanament, per exemple, en accadi, on l'arrel significarà 'proclamar' o 'relatar'; i es correspondrà amb 'recordar' gràcies al substrat occidental a Al-Amarna. D'altra banda, el càrrec d'herald sí que existeix en altres llengües semítiques, com en egipci o en accadi, a través d'altres arrels lingüístiques.

Mazkīr, com a ofici, que té presència en la Bíblia i en les seves traduccions, les més antigues i medievals semblen avalar l'ofici de *recordador*, *escriptor dels annals*, *fixador dels 'memoranda'*. Quan desgranam l'arrel semítica hi trobem dos matisos: un matís més centrat en l'oralitat ('missatger/herald' o 'pregoner') i amb l'ús de la memòria activa (empren la memòria per a la distribució de la informació); i un altre de més centrat en el càrrec d'escriba ('cronista', 'escriba dels annals') i la memòria passiva (plasmen la informació per a la memòria futura). En les traduccions bíbliques, tant la LXX com el Targum Jonathan, i més tardanament en la Bíblia llatina i en la ladina, es proposa seguir aquest matís d'escriptura. D'igual manera, les bíblies medievals del segle xv fetes des del llatí i des de l'hebreu agafen també aquest matís.

El *šofēr* a la Bíblia es relaciona amb un ofici unit a l'escriptura; per aquest motiu, ambdós càrrecs queden amb un significat molt pròxim. Hi hauria una possible dualitat que relacionaria tots dos càrrecs amb l'escriptura —'secretari' i 'secretari dels annals/cròniques, recordador'— i l'altra que els relacionaria amb la transmissió de la informació —per escrit 'escriba' i oralment l'herald, missatger o pregoner' (aquesta última no present en la idea bíblica del *mazkīr*).

La possibilitat que el càrrec d'escriba s'hagi d'entendre com un 'numerador' o 'relator' per la proximitat del verb *qal* ספר amb el significat de 'contar', es pot posar en relleu, com hem dit més amunt, per la connexió amb el /s-p-r/ ugarític. Per aquest motiu, podem concloure que podríem estar davant d'un càrrec molt antic, relacionat amb l'àmbit de l'escriptura; i, també, possiblement amb altres àmbits menys fixos com ens mostren els testimonis en diverses llengües semítiques. Així, doncs, no caldria solidificar i reduir el seu ofici en una sola vessant; emperò, podem destacar que l'ús del mot hebreu s'hauria fixat, com un càrrec concret i definit, en l'àmbit professional de l'escribania tècnica.

Finalment, el suggestiu càrrec de recordador o herald té la dualitat del qui 'escriu' i del qui 'relata'. Encara que l'arrel del verb *qal*, del qual deriva el par-

ticipi *hifil*, també tengui un significat vinculat amb el ‘record’, no sempre és així. Per bé que la Bíblia produeix un vessant traductor concret, el *mazkîr* extrabíblic de l’antic Israel podria haver estat un recordador en el sentit oral o un recordador en el sentit escrit i, com bé ja apunta la dualitat d’alguns oficis en altres administracions de l’antic Pròxim Orient, podem albirar un possible càrrec que devia ser, en essència, doble i canviant.

Bibliografia

- ABU TALEB, Mahmud. «The Seal of *plty bn m’s* the *mazkîr*». *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 101 (1985), p. 21-29.
- AED = WEHR, Hans. *Arabic-English Dictionary*. Ithaca, Nova York: Spoken Language Services Inc., 1994.
- AHW = SODEN, Wolfram von. *Akkadisches Handwörterbuch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985.
- AUFRECHT, Walter. E. *A Corpus of Ammonite Inscriptions*. Pennsilvània: Eisenbrauns, 1989.
- AVIGAD, Nahman. «Bullae and Seals from a Post-Exilic Judean Archive». *Qedem*, 4 (1976), p. 1-36.
- *Hebrew bullae from the time of Jeremiah*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 1986.
- «A New Bulla of a Moabite Scribe». *EI*, 23 (1992), p. 92-93.
- AVIGAD, Nahman; SASS, Benjamin. *Corpus of West Semitic Stamp Seals*. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities: The Israel Exploration Society: The Institute of Archaeology: The Hebrew University of Jerusalem, 1997.
- BGRICH, Joachim. «Sōfēr und Mazkîr. Ein Beitrag zur inneren Geschichte des davidisch-salomonischen Großreiches und des Königreiches Juda». *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 58 (1941), p. 1-29.
- BORDREUIL, Pierre. «Inscriptions sigillaires ouest-sémitiques. Vol. II: Un cachet hébreu récemment acquis par le Cabinet des Médailles de la Bibliothèque Nationale». *Syria*, 52 (1975), p. 107-118.
- *Catalogue des sceaux ouest-sémitiques inscrits de la Bibliothèque Nationale, du Musée du Louvre et du Musée biblique de Bible et Terre Sainte*. Paris: Bibliothèque Nationale, 1986a.
- «Sceaux transjordaniens inscrits». En: *La Voie Royale: 9000 ans d’art au royaume de Jordanie*, 1986b, p. 128-141.

- BORDREUIL, Pierre. «Sceaux inscrits des pays du Levant». En: *Supplément au dictionnaire de la Bible*, fasc. 66, 1992, p. 86-212.
- BOSCHLOOS, Vanessa. «Traded, Copied, and Kept: The Ubiquitous Appeal of Scarabs». En: CREASMAN, Pearce Paul; WILKINSON, Richard H. (ed.). *Pharaoh's Land and Beyond: Ancient Egypt and Its Neighbors*. Oxford: Oxford University Press, 2017, p. 149-166.
- CAD = ROTH, Martha T. *The Chicago Assyrian Dictionary*. Chicago: The University of Chicago, 1956 i seg.
- CDME = FAULKNER, Raymond. *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*. Oxford: Griffith Institute, 1991.
- CHRISOMALIS, Stephen. «A Cognitive Typology for Numerical Notation». *Cambridge Archaeological Journal*, 14 (2004), p. 37-52.
- CIIP = COTTON, Hannah M.; SEGNI, Leah di; ECK, Werner; ISAAC, Benjamin; KUSHNIR-STEIN, Alla; MISGAV, Haggai; PRICE, Jonathan; ROLL, Israel; YARDENI, Ada (ed.). *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae: A multi-lingual corpus of the inscriptions from Alexander to Muhammad*. Vol. I. Berlín; Nova York: De Gruyter, 2010.
- DEMSKY, Aaron. *Yedi'at sefer be-Yisra'el ba-'et ha-'atikah*. Jerusalem: Bialik, 2012.
- DEUTSCH, Robert. «A Hoard of Fifty Hebrew Clay Bullae from the Time of Hezekiah». En: *Studies in Epigraphy, Iconography, History and Archaeology in Honor of Shlomo Moussaieff*. Tel Aviv: Archaeological Center Publications, 2003a, p. 45-98.
- *Biblical period Hebrew bullae. The Josef Chaim Kaufman Collection*. Tel Aviv: Archaeological Center Publications, 2003b.
- DEUTSCH, Robert; HELTZER, Michael. *Windows to the Past*. Tel Aviv: Archaeological Center Publications, 1997.
- DEUTSCH, Robert; LEMAIRE, André. *Biblical Period Personal Seals in the Shlomo Moussaieff Collection*. Tel Aviv: Archaeological Center Publications, 2000.
- DIRINGER, David. *Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi*. Florència: Felice Le Monnier, 1934.
- DJPA = SOKOLOFF, Michael. *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*. Ramat-Gan: Bar Ilan University Press, 1990.
- DNWSI = HOFTIJZER, Jacob; JONGELING, Karel. *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*. Leiden; Nova York; Colònia: Brill, 1995.
- DOSA = COPELAND BIELLA, Joan. *Dictionary of Old South Arabic: Sabaean dialect*. Chico, Califòrnia: Scholars Press, 1982.

- DU CANGE, Charles Du Fresne; CARPENTIER, Pierre; HENSCHEL, G. A. Louis; FAVRE, Léopold; ADELUNG, Johann Christoph. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Ed. augm. Niort: L. Favre, 1883-1887.
- DUL = OLMO, Gregorio del; SANMARTÍN, Joaquín. *A Dictionary of the Ugaritic Language*. Leiden; Boston: Brill, 2003.
- FAIGENBAUM-GOLOVIN, Shira; ROLLSTON, Christopher A.; PIASETZKY, Eli; SOBER, Barak; FINKELSTEIN, Israel. «The Ophel (Jerusalem) Ostrakon in Light of New Multispectral Images». *Semitica*, 57 (2015), p. 113-137.
- GALLING, Kurt. «Beschriftete Bildsiegel des ersten Jahrtausends v. Chr. vornehmlich aus Syrien und Palästina». *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 64 (1941), p. 121-202.
- GOREN, Yuval; ARIE, Eran. «The Authenticity of the Bullae of Berekhyahu Son of Neriyahu the Scribe». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 372 (2014), p. 147-158.
- HADAD, H. Fayez. «The Umm Udheina Tomb». *ADAJ*, 28 (1984), p. 7-14.
- HALOT = KOEHLER, Ludwig; BAUMGARTNER, Walter. *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*. Leiden; Nova York; Colònia: Brill, 1994.
- HELOT = GESENIUS, H. F. Wilhelm. *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*. Boston; Nova York: Houghton Migglin Company, 1907.
- HELTZER, Michael. «The Recently Published West Semitic Inscribed Stamp Seals». *Ugarit-Forschungen*, 31 (1999), p. 199-224.
- HERR, Larry G. *The Scripts of Ancient North-west Semitic Seals*. Harvard: Scholars Press for the Harvard Semitic Museum, 1978.
- HESTRIN, Ruth; DAYAGI-MENDELS, Michael. *Inscribed Seals: First Temple Period: Hebrew, Ammonite, Moabite, Phoenician and Aramaic from the collections of the Israel Museum and the Israel Department of Antiquities and Museums*. Jerusalem: The Israel Museum, 1979.
- HESTRIN, Ruth; ISRAELI, Yael; MESHORER, Yaakov. *Inscriptions Reveal: Documents from the time of the Bible, the Mishna and the Talmud*. Jerusalem: The Israel Museum, 1972.
- JASTROW, Marcus. *Dictionary of the Targumim, Talmud Babli, Yerushalmi and Midrashic Literature*. Londres: Luzac & Co., 1903.
- LAMBDIN, Thomas O. «Egyptian Loan Words in the Old Testament». *Journal of the American Oriental Society*, 73 (1953), p. 145-155.
- LEMAIRE, André. *Inscriptions hébraïques*. Vol. I: *Les ostraca*. Paris: Cerf, 1977.
- «Nouveaux sceaux nord-ouest sémitiques». *Syria. Archéologie, Art et Histoire*, 63 (1986), p. 305-325.

- LEMAIRE, André. «Les critères non-iconographiques de la classification des sceaux nord-ouest sémitiques inscrits». En: SASS, Benjamin; UELINGER, Christopher. *Studies in the Iconography of Northwest Semitic Inscribed Seals. Proceedings of a Symposium Held in Fribourg on April 17-20, 1991*. Friburg (Suïssa); Göttingen: University Press: Vanderhoeck & Ruprecht, 1993.
- LESLAU, Wolf. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1987.
- LIPÍŃSKI, Edward. «Royal and State Scribes in Ancient Jerusalem». En: *Congress Volume: Jerusalem, 1986*. Brill: Leiden: Nova York: Copenhagen: Colònia, 1988.
- MANGUEL, Alberto. *Una historia de la lectura*. Madrid: Alianza Editorial, 2009.
- McKANE, William. *Prophets and Wise Men*. Londres: SCM Press, 1965.
- METTINGER, Tryggve N. D. *Solomonic State Officials: A Study of the Civil Government Officials of the Israelite Monarch*. Michigan: Gleeurp, 1971.
- MILLER, Robert D. II. «Identifying Earliest Israel». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 333 (2004), p. 55-68.
- NAAG Cat. = *Numismatic and Ancient Art Gallery (formerly Numismatic Art and Ancient Coins)*. Auction catalogue. Zúric.
- NAVEH, Joseph. «The Scripts of Two Ostraca from Elath». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 183 (1966), p. 27-30.
- PILCHER, Edward J. «Signet with Old Hebrew Inscription». *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, 51 (1919), p. 177-181.
- REDFORD, Donald B. «Studies in Relations between Palestine and Egypt during the First Millennium BC». En: REDFORD, Donald B. (ed.). *Studies on the Ancient Palestinian World*. Toronto: University of Toronto Press, 1972, p. 141-156.
- REIFENBERG, Adolf. «Two Moabite Seals». *Bulletin of the Jewish Palestine Exploration Society*, 12 (1946), p. 45-46.
— *Ancient Hebrew Seals*. Wisconsin: East and West Library, 1950.
- SALDARINI, Anthony J. *Pharisees, Scribes and Sadducees in Palestinian Society: A Sociological Approach*. Michigan: Eerdmans Publishing, 1988.
- SAYCE, Archibald H. «New Phoenician & Israelitish Inscriptions». *The Babylonian and Oriental Record*, I (1887), p. 193-194.
- SCHAMS, Christine. *Jewish Scribes in the Second-Temple Period*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1988.

- SCHNIEDEWIND, William M. (2019). *The Finger of the Scribe: How Scribes Learned to Write the Bible*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- TAD = PORTEN, Bezalel; YARDENI, Ada (ed.). *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*. Winona Lake, Inn.: Eisenbrauns, 1993. 3 v.
- TEODORO, Micòl Di. «The scribes of the ḥnrt wr Senebeni and Sobekhotep (stela Edinburgh A.1951.344)». *Studien zur Altägyptischen Kultur*, 47 (2018), p. 273-292.
- TIMM, Stefan. *Moab zwischen den Mächten: Studien zu historischen Denkmälern und Texten* (ÄAT 17). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1989.
- VERNET, Eulàlia. «Els papirs arameus d'Elefantina: religió i culte d'una comunitat jueva preexílica i prebíblica». En: *Església i comunitats jueves i cristianes en el món bíblic i postbíblic*. Tarragona: Associació Bíblica de Catalunya, 2017, p. 53-77.
- VSE = VATTIONI, Francesco. I sigilli ebraici [I]: *Biblica* 50 (1969), 357-388.
 — I sigilli ebraici [II]: *Augustinianum* 11 (1971), 447-454.
 — Sigilli ebraici [III]: *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli. Sezione Orientale (AION)* 38 (1978), 227-254.
- WARD, William A. *Index of Egyptian administrative and religious titles of the Middle Kingdom*. Beirut: American University of Beirut, 1982.
- ZAYADINE, Fawzi. «Une tombe du Fer II a Umm Udheinah». *Syria*, 62 (1985), p. 155-158.

Bibles en paper

- Biblia de Ferrara* [Bíblia. Antic Testament Judeocastellà]. Madrid: Fundación José Antonio de Castro, 1996.
- Biblia de Montserrat*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009.
- RIBERA FLORIT, Josep. *Targum Jonatan de los profetas posteriores en tradición babilónica: Isaias*. Madrid: CSIC, 1988.
- SABATIER, Petri D. *Bibliorum sacrorum Latinae versiones antiquae seu vetus italica, et caeterae quaecunque in codicibus mss. & antiquorum libris reperiri potuerunt, quae cum vulgata Latina, & cum textu Graeco comparantur. (Vetus Latina)*. Ex Regia Reginaldi Florentain Rhemensis Typographia, 1751.
- Septuaginta*. Peabody, Mass.: Hendrickson Publishers Inc, 2007.

Manuscrits en línia

A continuació oferim una llista dels manuscrits en línia consultats, pertanyents a la Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial (2008), Corpus Biblia Medieval, disponibles a <https://corpus.bibliamedieval.es/> (consulta: 23 setembre 2022):

- Bíblia d'Arragel
- Bíblia d'Oxford
- Escorial I.i.3
- Escorial I.i.4
- Escorial I.i.5 i I.i.7
- Escorial I.i.6 i I.i.8
- Escorial I.i.19
- General Estoria